

A MŰEMLÉKEK KULTURÁLIS HASZNOSÍTÁSA

Magyarország műemlékállományának mintegy 7–8%-át használják ma közvetlenül valamilyen kulturális célra, feltéve, hogy a közművelődési intézmények mellett az oktatási, továbbképzési létesítmények céljára használt műemlékeket is ide soroljuk. Ez a szám önmagában sem kevés, és különösen nem az, ha a szóban forgó épületek gyakran átlagon felüli műemléki értékét, város-szerkezeti, városképi szerepét is tekintetbe vesszük.

A legalább közvetve kulturális szerepű műemlékek köre azonban ennél jóval szélesebb. Ide tartoznak mindazok a történeti középületek, amelyekben ügyeinket intézve vagy amelyeket látogatóként felkeresve sajátos műemléki-esztétikai élményhez jutunk, legyen szó városházáról vagy postahivatalról, vásárcsarnokról, pályaudvarról vagy vendéglőről. De kulturális célt szolgálnak ilymódon a gazdasági értelemben nem hasznosított rom-műemlékek, védett szobrok és emlékművek is. Még tovább tágitva a kört, kulturális célt is szolgálnak lényegében mindazon műemlékek, amelyek élményteltető és tudatformáló hatású történeti tájaink, város- és faluképeink felépítésében részt vesznek — tulajdonképpen a teljes műemlékállomány.

Megmaradva most a jobb híján „közvetlen kulturális hasznosításúnak” nevezhető csoportnál, megállapíthatjuk, hogy az elmúlt évtizedek hazai műemlékvédelme e téren korszerű elveket vallott. A műemlékvédelemről szóló miniszteri rendelet már 1967-ben kimondta, hogy a védett építmény csak történeti, művészeti értékéhez, jellegéhez méltó módon hasznosítható, illetőleg használható (1/1967. (I. 31.) EM r. 12.§ (1) bek. szerint), továbbá hogy „az arra alkalmas védett építményt a közcélú — elsősorban a kulturális és idegenforgalmi — elhelyezési igények kielégítése során fel kell használni” /uo., (3) bek./ . Ez a — máig érvényes — szabályozás jócskán megelőzte az Európátanács 1985. évi Egyezményét az Európai Építészeti Örökség védelméről (Granadai Koncenció, Magyarország vonatkozásában hatályba lépett: 1990. augusztus 1., kihirdetve: Magyar Közlöny 1991. július 18., 6. sorszám alatt), amelynek 10. Cikk 3. pontja és 11. Cikke az alábbi előírásokat tartalmazza: „Minden egyes Fél vállalja, hogy olyan átfogó műemlékvédelmi politikát fogad el, amely ... a kulturális, környezetvédelmi és területrendezési politika kiemelkedő feladatává teszi az építészeti örökség megőrzését, funkcióval való ellátását és bemutatását ...” Illetve: „Az örökség építészeti és történeti adottságainak messzemenő figyelembevételével minden Fél kötelezettséget vállal arra, hogy támogatja ... a védett létesítmények hasznosítását a mai igények kielégítésének szem előtt tartásával ...” Más kérdés, hogy mennyire és milyen ellentmondásokkal valósult meg mindez a magyarországi gyakorlatban.

Hogy árnyaltabb képet kapjunk, tekintsük át most röviden a kulturális hasznosítású műemlékeket épületfajtánként.

A kulturális hasznosítású műemlékek fele múzeumi célokat szolgál. Közülük kevés épült eleve múzeumnak, ezek azonban a klasszicizmus, az eklektika és a szecesszió kiemelkedő építészeti alkotásaiként méltán foglalnak helyet jelentős műemlékeink sorában (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum és Iparművészeti Múzeum). A ma múzeumként, kiállítóhelyként használt 380 műemlék

döntő többsége eredetileg lakó-, köz-, ipari épületként vagy egyházi célra stb. létesült. E másodlagos felhasználású épületek lehetnek önmagukat bemutató múzeumok, ahol a kiállítás tárgya maga a műemlék a hozzá tartozó muzeális értékekkel, vagy pedig tőlük többé-kevésbé független kiállításnak helyet adó műemléki épületek. Gyakori a vegyes megoldás, ahol a műemlék a kiállítás témájának és anyagának egy részét adja.

Az önmagát múzeumként bemutató műemléknek a mienknél szerencsésebb történelmű országokban tipikus példája, a kastélymúzeum Magyarországon csak ritkán és részlegesen, és akkor is komoly helyreállítási munka eredményeként valósulhatott meg. Így is mintegy ötven kastélyban van ma valamilyen múzeum. A fertődi Esterházy kastélyban például a részben visszaállított enteriőr és a Haydn-emlékkiállítás várja a látogatókat. A nagycenki Széchenyi kastély eredeti belső tereiből még kevesebbet lehetett bemutatni; a múzeum így is méltó emléket állít a „legnagyobb magyarnak”. Egyik legszebb kastélymúzeumunk a keszthelyi Festetics kastély.

Az életmód, a termelés és a technika fejlődését múzeumként megőrzött lakó- és középületek, egykori üzemek, mezőgazdasági létesítmények és bányák mutatják be, mint például a gyulai Ladics-házban létesített polgári életmódtörténeti kiállítás, az egykori Ganz törzsgyár Budapesten vagy éppen a tarpai szárazmalom. A politika és a kultúra jeles személyiségeinek és eseményeinek emlékét őrzi a szülőházban vagy későbbi lakásban, illetve a történés helyszínén berendezett emlékkiállítás (József Attila szülőháza Budapesten, a Gát utcában; Bessenyei György szülőháza Tiszabercelen).

A római kor és a középkor több jelentős alkotásának konzervált romjait — korántsem annyit, mint ahány megérdemelné, de a múzeumi hálózat és fenntartóinak teherbírásához képest így is sokat — ugyancsak múzeumi keretek között tanulmányozhatjuk, elkerített és őrzött romkertekben, illetve védőépületekben (az aquincumi nagy közfürdő Budapesten; kispánai vár).

Az önmagukat bemutató műemlék-múzeumok legnagyobb számú csoportját a 150-nél több tájház képezi.

Míg az eddigiek műemlékvédelmi szempontból általában a legjobb hasznosítások közé sorolhatók, és gondot „csak” (és itt a „csak”-ot hangsúlyozottan idézőjelbe kell tenni) a fenntartást jelent, addig a műemlék-múzeumok másik nagy csoportjánál, a kiállítást befogadó műemlékeknel már gyakran szembekerülnek egymással a műemlékvédelmi és a múzeumi szempontok. (Gondoljunk csak a budavári királyi palotára, amelynek helyreállítása körül újra és újra fellángolnak a szakmai viták, de ilyen jellegű ellentétéről hallhattunk a gyulai várral kapcsolatban is.) Ennek ellenére ez az utóbbi hasznosítási forma is többnyire jónak ítélnélhető (Budapest—Nagytétény, Száraz—Rudnyánszky kastély — bútortörténeti kiállítás; Vaja, Vay kastély — történelmi kiállítás; a nagycenki kastélymúzeum technikatörténeti része; Kecskemét, Cifra palota — képtár).

Könyvtárként vagy levéltárként mintegy hatvan műemlék üzemel. Néhány kivétellel (Budapest, Egyetemi Könyvtár) ezek is más célt szolgáltak eredetileg: egykori lakóház, palota, kastély, városháza, rendház, zsinagóga egyaránt van köztük (Eger, volt nagypréposti palota — megyei könyvtár; Nagyberki, Vigyázó kastély — levéltári raktár). Egyes, történeti épületben létesített könyvtárak a műemlékhelyreállítás és -hasznosítás legjobb példái közé tartoznak (Baja, zsinagóga).

A budapesti Operaház és Zeneakadémia, a Pesti Vigadó, néhány védett vidéki és fővárosi színház és mozi (mint például a Kozma Lajos-féle Átrium Filmszínház Budapesten) ismét csak műemlékállományunk élvonalába tartozó, eredeti rendeltetésű épület. Előadó- és többcélú közösségi termek ugyanakkor több esetben volt zsinagógák hasznosításával valósultak meg (szombathelyi és zalaegerszegi, újabban az Europa Nostra díjjal kitüntetett apostagi zsinagóga).

A mintegy hatvan, műemlékben létesült művelődési ház között már csak az épülettípus nem túl régi volta miatt is csak mutatóba akad eredeti (MOM Kultúrház, Budapest, 1951). A kultúrház a kisebb kastélyok és a kúriák egyik jellegzetes felhasználási formája volt a második világháború után. Miután a kastélyok nem mindenben voltak alkalmasak erre a célra, és a fenntartáshoz szükséges pénz is gyakran hiányzott, a kastélykultúrházak sorsa töb esetben a „lelakás” és a megüresedés lett (Csetény, Holitsche kastély). Hogy jó példát is említsünk: a sárvári Nádasdy várkastély ma helyreállítva komplex művelődési központ és egyben kastélymúzeum, a kisebbek közül pedig az erdőtarcsai Kubinyi—Márkus kúria célszerű felújítással és használattal ki tudja elégíteni egy kis falu közművelődési és sportköri, sőt alapfokú oktatási igényeit. Egy érdekes példa ipari épület felhasználására: az egykori óbudai Selyemgombolyító ma kulturális szolgáltató intézmény.

Az erdőtarcsai példával már a műemlékek kulturális hasznosításának másik nagy területére léptünk. Az eddig áttekintett rendelkezések együttesen a kulturális célt szolgáló műemlékek kétharmadát veszik igénybe, a harmadik harmadot az oktatási célú hasznosítások teszik ki.

A műemlékben működő oktatási létesítmények legtöbbször, mintegy száznegyven általános iskola. Közülük negyven eleve annak is épült; egyik legismertebb a Kós Károly és Györgyi Dénes által tervezett Városmajor utcai Budapesten. Országosan hetvenre tehető a kastély-iskolák száma, azaz ma csaknem minden tizedik kastélyban általános iskola működik. Néhány szerencsés kivételtől eltekintve többségük a szükség diktálta, második világháború utáni hasznosítás. Nem tudja kihasználni, sőt az intenzív igénybevétellel folyamatosan károsítja a kastély építészeti-művészeti értékeit, ugyanakkor a korszerű oktatástechnikai követelmények kielégítése is nehézségekbe ütközik. A színvonalas fenntartásra, pláne a teljes műemléki helyreállításra ott sincs mód, ahol pedig megvan a jó szándék (Vassurány, Schilson kastély; Keszeg, Huszár—Purgly kastély). Ahol tehették, már a hetvenes-nyolcvanas években újat építettek a kastély-iskolák helyett (Nőtincs, Scitovszky kastély); sok mainak a kiváltása is csak pénz kérdése. Egy példa egyházi épületre: a szigetvári volt ferences rendházat zeneiskolának állították helyre a nyolcvanas évek közepén.

Az ötvennél több műemlék középiskola élvonalában is említhető — bár nem csupán középiskolát jelent — a klasszicista debreceni református kollégium. Ugyanide tartozik Budapesten a Vas utcai kereskedelmi iskola, Lajta Béla alkotása, vagy az újabban védetté nyilvánított Kaffka Margit Gimnázium. A másodlagos hasznosításuknál ismét több kastéllyal találkozhatunk: a szabadkígyósi Wenckheim és a vépi Erdődy kastélyt például mezőgazdasági szakiskolának vették igénybe.

Az oktatási-nevelési létesítmények között számban a harmadik helyen az óvodák állnak. Az eredeti rendeltetésűekre a martonvásári Gyermekkert álljon itt példaként, a megváltozottakra a mohorai Zichy—Vay kastély, amely utóbbi azonban a nyolcvanas évekre már megüresedett.

Védett felsőoktatási épület többek között az ELTE Múzeum körüli együttese, a volt Fővámházból lett Közgazdaságtudományi Egyetem ugyancsak Budapesten vagy a tanárképző főiskolaként működő egykori várkastély Zsámbékon.

A kulturális hasznosítások közé kell sorolnunk egyes továbbképző intézményeket is, mint amilyen például a kecskeméti volt ferences kolostor helyreállításával kialakított Kodály Intézet. Az üdülési és szállodai funkcióval kombinált vállalati oktatóközpontok azonban, mint amelyet többek között a kemenessömjéni Berzsényi kastélyban hoztak létre, már inkább máshová tartoznak.

A művészeti alkotóházakat (Zsenye, Bezerédj kastély) viszonyt még a kulturális hasznosítások között kell végül megemlítenünk.

Jelen áttekintésünk korántsem teljes körű; a rendelkezésre álló rövid idő alatt csak a legjellegzetesebb rendeltetés- és épülettípusokat villanthattuk fel egy-két példával. Nem beszélünk továbbá azokról a műemlékekről, amelyek más alaprendeltetés mellett látnak el kulturális feladato-

kat, mint a nyírbátori református templom, amely elsősorban templom, de ezenkívül múzeum és alkalmanként hangversenyterem is. Ennyiből is megállapítható azonban, hogy műemlékállományunk egy valóban értékes és számottevő, ezen belül viszont igen változatos összetételű részéről van szó. Ezeknek az épületeknek a nagy többsége ma más célt szolgál, mint amelyre eredetileg építették, ami egyik oldalról azt mutatja, hogy a kulturális hasznosítás az eredeti rendeltetésüket elvesztett műemlékek megmentésének fontos eszköze volt az elmúlt évtizedekben, és lehet a jövőben is. Rámutat ugyanakkor — és erre is láttunk példákat — a nem megfelelő felhasználás és a vele járó fokozatos elpusztítás veszélyére is. A bevezetőben hivatkozott 1967-es miniszteri rendelet következetes megvalósításához maig hiányosak az eszközök.

Az említett kettősség az egyik oka annak, hogy a tárgyalt műemlékek állapotát vizsgálva nagy költséggel megvalósított, igényes helyreállításokkal és — a sor másik végén — lepusztult, sőt lakhatatlan épületekkel egyaránt találkozunk. A másik ok az, hogy többnyire olyan rendeltetésekről van szó, amelyek rájuk szabott mai épületekben elhelyezve is fenntartási gondokkal küzdenek, s a műemlék megkívánta többletkiadásokhoz már végképp nincs az intézményeknek forrásuk. Márpedig, ha egyes helyreállítások jelentős állami közreműködéssel valósultak is meg, a folyamatos karbantartás és az időszakos felújítás mindenképpen az üzemeltető feladata.

Az országos jelentőségűek állami és egy-egy kisebb — bár növekvő — hányad egyházi, illetve vállalkozói, alapítványi stb. tulajdona mellett a kulturális hasznosítású műemlékek döntően a helyi önkormányzatok tulajdonában (vagy legalábbis használatában) vannak — összhangban azzal, hogy az 1990. évi önkormányzati törvény és más kapcsolódó jogszabályok a lakosság kulturális intézményekkel és szolgáltatásokkal való ellátását elsősorban a települési és a megyei önkormányzatok feladatává teszik. (Emellett külön tárgyalást érdemelne — amire itt megintcsak nincs idő — az egyházak megújuló kulturális szerepvállalása, az egyházi vagyon folyamatban lévő visszaadása a benne rejlő lehetőségekkel és veszélyekkel az érintett műemlékeket illetően.)

Elsősorban az önkormányzatoknál kell tehát e műemlékek színvonalas fenntartásának és az újabb kulturális célú helyreállításoknak a feltételeit megteremteni. E téren véleményem szerint az önkormányzatoknak és az államnak egyaránt vannak feladatai.

Az önkormányzatoknál az épített környezet értékeinek számbavétele, a megőrzésükre és a velük való felelős gazdálkodásra való igény felkeltése és ébren tartása az alapvető feladat, mégpedig nem csupán a döntéshozók, de az egész lakosság körében. E téren az önkormányzati vezetők, a szakemberek, az öntevékeny műemlékbarátok és városvédők egyaránt sokat tehetnek. A folyamat idővel önmagát erősítővé válik — s itt szeretnék visszautalni a bevezetőben említett szélesebb körű kulturális szerepre —, az igényesebb környezet ugyanis maga is nagyobb igényességre nevel.

Fontos, hogy a feltárt értékek kellő súllyal szerepeljenek a kiindulási feltételek között a fejlesztési célkitűzések, településrendezési szándékok megfogalmazásakor. Egy új köztisztviselési beruházásról való döntés előtt mindig célszerű megvizsgálni, hogy van-e a célra alkalmas műemlék vagy más értékes meglévő épület. Ennek felhasználásával ugyanis az új beruházásra biztosított forrás az eredeti cél elérésén kívül egyben a meglévő értékek védelmét is szolgálja. Emellett persze szükség van arra is, hogy az önkormányzatok kifejezetten műemlékvédelemre is különítsenek el egy — adottságaiknak megfelelő — keretet a költségvetésükben, s ebből egészítsék ki — többek között — a műemlékben működő kulturális intézmények fenntartási forrásait.

Az állami támogatás hagyományos és tovább erősítendő módja a központi műemlékvédelmi szervezet útján történő szakmai és anyagi segítségnyújtás. Mellette azonban további csatornákra is szükség lenne, olyanokra, amelyek az önkormányzatok — és általában a műemléktulajdonosok — saját mozgásterét növelnék meg, számukra jelentenének közvetlen ösztönzést. Az egyik ilyen csa-

torna az önkormányzatok normatív, címzett és céltámogatási rendszere lehetne, amennyiben figyelembe venné a műemlékállományt mint adottságot, és a megóváshoz fűződő országos közérdeket. A harmadik, külföldön széles körben alkalmazott csatornát a különféle adókedvezmények jeleníthetnék. A Magyar Állam részéről a Granadai Konvencióban vállalt kötelezettségek maradéktalanul csak egy komplex pénzügyi támogatási rendszer felállítása mellett teljesíthetők.

Mindehhez több jogszabály megalkotása, illetve módosítása is szükséges. Számunkra a legfontosabb a készülõ műemlékvédelmi törvény, amely remélhetõleg valóban a terület alaptörvénye lesz, azaz azokban a műemlékvédelmet érintõ kérdésekben — így többek között a finanszírozási csatornákkal kapcsolatban — is rögzíti majd az irányelveket, amelyek részletes szabályozása más jogszabályokra tartozik.

A műemlékvédelmi törvénynek csak egyik oldala, hogy a műemlékek számára magas szintû jogi védelmet, a védelem megvalósításához erõs állami apparátust, az apparátusnak hatékony támogatási és szankcionálási eszközöket biztosítson. A másik, ugyanilyen fontos oldala az — s talán erre is utalhatott Szaló Péter helyettes államtitkár úr, amikor a belterjességtõl óvta a törvény elõkészítõit — hogy minden érdekelt részére garantálja az érdemi részvétet, jogos érdekei és törekvései megjelenítésének lehetõségét, s ezáltal az egész társadalom, minden jó szándékú ember érezze a törvényt a sajátjának, és értékelje azt kulturális örökségünk védelmére mozgósító erõként.